

О.М. КОРОЛЕНКО. ПОНЯТТЯ «СТАН СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ» В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена проблемі визначення поняття «стан сильного душевного хвилювання» в законодавстві України.

Ключові слова: стан сильного душевного хвилювання, фізіологічний афект, емоційний стан.

Статья посвящена проблеме определения понятия состояние сильного душевного волнения в законодательстве Украины.

Ключевые слова: состояние сильного душевного волнения, физиологический аффект, эмоциональное состояние.

Article devoted the problem of determination the concept "state of strong blood hot" in the legislation of Ukraine.

Key words: state of strong blood hot, physiological affect, emotional state.

Згідно зі статтями 3 та 27 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Кожна людина має невід'ємне право на життя. Одним з головних завдань кримінального права України є охорона особи, її життя і здоров'я. Певне місце серед злочинів проти життя і здоров'я особи займають посягання, що вчиняються в стані сильного душевного хвилювання, а саме: умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК України) та умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання (ст. 123 КК України). Вони характеризуються меншим ступенем суспільної небезпечності порівняно з умисним вбивством, передбаченим ст. 115 КК України та умисним тяжким тілесним ушкодженням, передбаченим ст. 121 КК України. Враховуючи це, законодавець встановлює за такі злочини більш м'які санкції. Підставою пом'якшення відповідальності є наявність специфічного емоційного стану винного, який значною мірою знижує його здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними. Також законодавець в якості пом'якшуючої обставини вказує на вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого (п.7 ч.1 ст. 66 КК України). Вказана пом'якшуюча обставина може враховуватися лише за тих умов, коли вона не входить в конструкцію складу злочину, як це передбачено ст. ст. 116 та 123 КК України.

Проблемам кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, присвячені праці Л.А. Андрєєвої, О.В. Авраменка, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, С.В. Бородіна, В.М. Бурдіна, О.В. Бурка, А.В. Байлова, В.К. Гришука, М.І. Дубініної, М.Й. Коржанського, М.В. Костицького, В.О. Навроцького, О.С. Никифорова, О.М. Попова, Л.А. Рогачевського, О.Д. Сітковської, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, В.І. Ткаченка, С.С. Яценка та інших.

Вказуючи на стан сильного душевного хвилювання, законодавець не розкриває його суті, а без цього неможливо правильно визначити юридичну природу складу злочину. Неоднозначність трактування відповідних положень у науці позначається і на правозастосовній практиці. Так, у судах по різному вирішують

питання, чи має місце стан сильного душевного хвилювання, якщо у висновку комплексної психолого-психіатричної експертизи констатується, що особа на час винення діяння перебувала, наприклад, у стані стресу чи фрустрації.

Поняття «сильне душевне хвилювання» вперше з'явилося в російському Кримінальному Уложенні від 1903р. До цього поняття використовувалися такі поняття, як „запальність» і „роздратування». Так, стаття 1455 Уложення про покарання 1845р. вказує, що „підлягає відповідальності той, хто вчинив вбивство, хоча і без обдуманого заздалегідь наміру або умислу, у запальності або роздратуванні, але однак, і не випадково, а знаючи, що посягає на життя іншого»¹.

До середини 70-х років поняття „сильне душевне хвилювання» правники співносили з психологічним поняттям „афект», а, починаючи з середини 70-х років це поняття ототожнюють з існуючим в психології поняттям „фізіологічний афект». Дослідивши сучасні підходи науковців до розуміння поняття „стан сильного душевного хвилювання», можна виділити три групи поглядів на його зміст:

1. До першої групи можна віднести В.В. Сташиса і М.І. Бажанова, які зазначають, що стан сильного душевного хвилювання – це стан фізіологічного афекту².

2. До другої групи ми відносимо науковців, які вважають, що стан сильного душевного хвилювання – це стан афекту. При цьому вони не роблять застереження, що це має бути фізіологічний афект³.

3. Науковці третьої групи вказують на те, що оскільки зменшувати здатність особи в повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними можуть різні емоційні стани, поняттям „стан сильного душевного хвилювання» охоплюється не тільки стан афекту, але й інші сильні за своїм впливом на психічну діяльність емоційні стани»⁴.

Емоційна сфера людини є особливим класом психічних процесів і станів, які відображають безпосередні переживання індивіда.

Високий ступінь емоційних переживань специфічно впливає на характер пізнавальних процесів і на структуру свідомості суб'єкта. Цей вплив призводить до феномена „звуження» свідомості, що у свою чергу робить діяльність суб'єкта однобічною, негнучкою. Психології відомий ряд емоційних станів, що характеризуються високою емоційною напругою. До них відносяться стан фізіологічного афекту (сильного душевного хвилювання), стрес (психічна напруженість) і фрустрація.

За своєю психологічною структурою *афект* є складним психічним процесом. У психології як правило виділяють два види афекту: афект як безпосередня реакція на зовнішній подразник (його називають «класичним») та афект «кумулятивний» або «аккумулятивний». Акумуляція афекту – це процес їх накопичення. Стан афекту характеризується значним порушенням свідомої регуляції дій людини. Поведінка людини при афекті регулюється не заздалегідь обміркованою метою, а тим почуттям, що повністю захоплює особистість і викликає імпульсивні, підсвідомі дії. Афект – це емоційний вибух в умовах гостро конфліктної ситуації, небезпеки особистісної поразки. Глибока образа від тяжкої для даної людини образи, раптове виникнення небезпеки, грубе фізичне насильство – всі ці обставини залежно від індивідуальних властивостей особистості можуть викликати афект.

У психології виділяють афективні стани гніву, страху, жаху, радості, розпачу, горя. Для кримінального права значимими є афективні стани гніву та страху.

Страх – безумовно-рефлекторна емоційна реакція на небезпеку, що виражається в різкій зміні життєдіяльності організму. Страх виникає як біологічно захисний механізм і в більшості випадків викликає сильний симпатичний розряд: крик, втеча, гримаси. Характерний симптом страху – тремтіння м'язів тіла, сухість у роті, різке частішання пульсу, підвищення цукру в крові й т.д.⁵ Емоція страху, викликана небезпечним насильством, спонукає до безумовно-рефлекторних відповідних дій, що засновані на інстинкті самозбереження. Тому такі дії в ряді випадків не утворюють складу злочину. Найвищий ступінь страху, що переходить в афект, – є жах. Жах супроводжується різкою дезорганізацією свідомості (божевільний страх), заціпенінням (передбачається, що він викликається надмірно більшою кількістю адреналіну) або безладним м'язовим збудженням. У стані жаху людина може перебільшити небезпеку нападу, і його оборона може бути надмірною та непорівнянною з реальною небезпекою.

Страх – пасивно-оборонна реакція на небезпеку, що нерідко походить від більш сильної особи. Якщо ж погроза небезпеки походить від більш слабкої особи, то реакція може набути агресивного, наступального характеру – гніву.

Гнів супроводжується загрозливою мімікою, позою нападу. У стані гніву людина втрачає об'єктивність суджень, здійснює малоконтрольовані дії. У стані гніву людина схильна до миттєвої, часто імпульсивної дії. Надмірно підвищене м'язове збудження при недостатній врівноваженості легко переходить у дуже сильну дію.

Страх і гнів можуть досягти ступеня афекту, але часом вони виражаються й у меншому ступені емоційної напруги.

Поняття *стрес* в науковий обіг ввів канадський вчений Г.Сельє. Він визначав стрес як сукупність адаптаційно-захисних реакцій організму на впливи, що викликають фізичну або психічну травму. Тобто, стрес – це емоційний стан індивіда, який виникає в ситуаціях, що порушують усталений перебіг його життя⁶. Г. Сельє виділяв три етапи в розвитку стресового стану: тривога, опір, виснаження. Стрес полягає в неспецифічній реакції організму на вимоги, що до нього висуваються. Але не будь-який стрес є негативним: в певних межах він сприяє мобілізації сил організму, підвищенню уваги тощо. Такий позитивний стрес називається еустрес; лише якщо він виходить за ці межі, його наслідки мають руйнівний характер для організму людини. Цей негативний стрес називається дистрес⁷. Окремі психологи розглядають стрес як різновид афекту, підкреслюючи, що стрес – це надмірно сильна і тривала психологічна напруга, коли нервова система отримала емоційне перевантаження⁸. Окрім того, при афекті мало замислюються над наслідками вчиненого, внаслідок чого поведінка стає імпульсивною⁹. В умовах сильного стресу, як і афекту, людина втрачає самоконтроль над своїми діями, її поведінка підкорюється емоціям, а не логічному мисленню¹⁰.

Таким чином, стрес є окремою формою емоційних переживань, який за своїми характеристиками є близьким до афекту, але за тривалістю нагадує настрій. Він являє собою стан надмірного та тривалого психологічного напруження, що виникає в результаті емоційного перевантаження.

Фрустрація являє собою складний емоційно-мотиваційний психічний стан, який виражається в дезорганізації свідомості та поведінки, що виникає внаслідок тривалого блокування цілеспрямованих дій та вчинків труднощами (бар'єрами), які є об'єктивно нездоланими або суб'єктивно сприймаються в якості таких. Фрустрація часто пов'язана з агресивною поведінкою, спрямованою проти фрус-

тратора – джерела фрустрації. У випадку непереборності причин фрустрації може виникнути глибокий депресивний стан, пов'язаний зі значною й тривалою дезорганізацією психіки (ослаблення пам'яті, здатності до логічного мислення й т.п.). Людина не може усунути причини такого стану. Тому в стані фрустрації людина шукає які-небудь компенсуючі виходи, іде в світ мрій, іноді повертається до більш ранніх стадій психічного розвитку. Поведінка людини в період фрустрації може виражатися в руховому занепокоєнні, апатії, агресії й деструкції, у регресії (звертанні до моделей поведінки більш раннього періоду життя). На специфіку поведінкових реакцій істотний вплив надають особистісні характеристики, особливо ступінь емоційної стабільності. Емоційна нестійкість є істотним фактором, що може привести до фрустрації, вона проявляється у суб'єкта в підвищеній чутливості й емоційній дратівливості, у підвищеній збудливості, у нестачі самоконтролю й тривожній самооцінці. Такі особистості характеризуються неадекватною самооцінкою, низьким рівнем психічної адаптації, егоцентризмом, слабкими комунікативними якостями. Причому, якщо при фізіологічному афекті й стресовому стані визначальну роль у розвитку динаміки цих станів грає зовнішній фактор, наприклад, переляк, погроза та ін., то при фрустрації – внутрішній фактор, тобто особистісна структура об'єкта. Стан фрустрації може сприяти виникненню сильного душевного хвилювання, і його можна розглядати як пом'якшуючу вину обставину¹¹.

Також слід зазначити, що висновок судової психолого-психіатричної експертизи є тільки констатацією того, що винний у момент вчинення злочину перебував у відповідному емоційному стані. Суд має встановити, що саме неправомірна поведінка потерпілого викликала той чи інший емоційний стан. Відсутність в кримінальному законодавстві переліку психологічних станів, за яких настає більш м'яка відповідальність, створює проблеми при кваліфікації злочинних діянь.

При дослідженні поняття стану сильного душевного хвилювання було проведено порівняльний аналіз норм кримінального законодавства низки зарубіжних держав в межах континентальної системи права, зокрема Іспанії, Франції та Польщі.

У проаналізованих нами КК по-різному вирішується питання застосування термінології для позначення вказаних станів. Так, законодавець Іспанії зазначає, що тимчасовий психічний розлад не є підставою для звільнення від покарання, а лише є обставиною, що пом'якшує покарання (ч. 3 ст. 22 КК Іспанії). Також слід зазначити, що законодавець Іспанії тимчасовий психічний розлад називає афектом, вказуючи, що пом'якшуючою обставиною є дія винного в стані „затмjenня», чи іншого стану афекту¹². В свою чергу законодавець Польщі застосовує лише один афективний стан, для кваліфікації вбивства, вчиненого внаслідок тимчасового психічного розладу. В ч. 4 ст. 148 КК Польщі вказується, що особа, яка вчинила вбивство людини під впливом сильного збудження, викликаного „извинительними причинами», підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі на термін від 1 до 10 років¹³. В КК Франції покарання за вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, призначається взагалі на загальних (для простого вбивства) підставах, з можливим врахуванням норми загальної частини про обмежену осудність (ч. 2 ст. 122-1)¹⁴.

Роблячи висновок, слід сказати, що в психології поняття „фізіологічний афект? використовується для зазначення того, що психічний стан особи є не хво-

робливим і не пов'язаний з психічними захворюваннями. Також це поняття не вказує в якому саме стані перебуває особа та особливості цього стану. На нашу думку, поняття „фізіологічний афект», буде призводити до ускладнень при кваліфікації злочинних діянь. Ми вважаємо, що необхідно ввести в кримінальне законодавство України визначення поняття „стан сильного душевного хвилювання», зазначивши психологічні стани, за які буде наставати більш м'яка відповідальність. Тому пропонуємо поняття стану сильне душевне хвилювання викласти в такій редакції:

«Станом сильного душевного хвилювання визнається емоційний стан особи у виді страху, гніву, сильного стресу чи фрустрації, який обмежує її здатність усвідомлювати свої дії або бездіяльність та (або) керувати ними під час вчинення нею передбаченого Кримінальним кодексом суспільно небезпечного діяння».

1. Шишков С. Установление «внезапно возникшего сильного душевного волнения (аффекта)» // Законность. – 2002. – №11. – С. 24. **2. Стаиш В.В., Бажанов М.І.** Особа – під охороною кримінального закону. – Х.: Право, 1996. – С. 51. **3. Шавгулидзе Т.Г.** Афект и уголовная ответственность. – Тбилиси: Изд-во «Мецниереба», 1973. – С.47; **Остапенко Л.А.** Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116, 117, 118 КК України): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2003. – С. 8. **4. Носков Д.** Понятие «аффект» в уголовном праве // Законность. – 2003. – №6. – С. 39-40; **Бородин С.В.** Преступления против жизни. – СПб.: Юридический центр «Пресс», 2003. – С. 181. **5. Шербатов Ю.В.** Психология страха // Попул. энцикл. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – С. 24. **6. Психология: Підручник / За заг. ред. Ю.П. Трофімова.** - 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2000. – С. 371. **7. Психология. Учебник для технических вузов / Под общ. ред. В.Н. Дружинина.** – СПб: Питер, 2000. – С. 482-483. **8. Немов Р.С.** Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений. В 3 кн. – Кн.1 Общие основы психологии. - 4-е изд. – М.: ВЛАДОС, 2000. — С. 444. **9. Психология. Учебник для технических вузов / Под общ. ред. В.Н. Дружинина.** – С. 130. **10. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А.** Психологический словарь-справочник. – Мн.: Харвест, М: Аст, 2001. – С. 38. **11. Фрустрация: понятие и диагностика: учеб.-метод. пособие / Омск. гос. ун-т, Фак. психологии; сост. Л.И. Дементий.** – Омск: Изд-во ОмГУ, 2004; ИПО ОмГУ. – С. 58. **12. Уголовный кодекс Испании 1995г. / Науч. ред. Н. Ф. Кузнецовой, Ф. М. Решетникова.** – М.: Изд-во ЗЕРЦА-ЛО, 1998. – 218 с. **13. Уголовный кодекс Республики Польша 2001г. / Науч. ред., А.И. Лукашов, Н.Ф. Кузнецова.** – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 234 с. **14. Уголовный кодекс Франции 1994г./ Науч. Ред., Л. В. Головки, Н. Е. Крыловой.** – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 650 с.